

کتاب‌شناسی توصیفی

«کتاب حدیث شیعه» (۲)

دیوان الامام علی (ع)

مهدی مهریزی

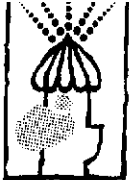
یکی از متونی که می‌تواند به عنوان کتاب حدیث، در مجموع کتابشناسی کتب حدیث شیعه جایی را به خود اختصاص دهد، دیوان امیرالمؤمنین (ع) - یا دیوانهای منسوب به آن حضرت - است.

این دیوان که بارها به طبع رسیده و دارای شروح و ترجمه‌های بسیاری است، چند گونه گردآوری شده؛ بگذریم از گردآوری‌هایی که تنها نامی از آنها در مآخذ ثبت است یا گردآوری‌های در دست انجام.

درباره این دیوانها دو گونه پرسش مطرح است: اولین پرسش که جنبه کلامی دارد، به این برمی‌گردد که آیا امامان معصوم شعر می‌سروده‌اند و آیا سرایندگی با مقام عصمت ناسازگاری ندارد؟ آیا چونان پیامبر (ص) از سرودن، برحذر داشته نشده‌اند؟ و...

به گمان می‌رسد که در جواب این پرسش، اتفاق نظری در میان صاحب نظران به چشم می‌خورد و پاسخ همه این است که منعی در سرایندگی امام معصوم نیست.^۱

۱. رجوع شود به: دیوان الامام علی، شرح و ضبط: الدكتور عمر فاروق الطباع، ص ۶-۱۰

ما از این بحث صرف نظر نموده، با فرض مثبت بودن جواب پرسش نخست، به پرسش دیگر که بحث اصلی این مقاله است، یعنی صحت انتساب، رو می‌کنیم. مطالب مربوط به صحت انتساب و معرفی دیوان، در چهار بخش ارائه می‌گردد:

یک. تاریخچه 'گردآوری اشعار

تردیدی نیست که این اشعار توسط امام علی(ع) (بر فرض درستی انتساب) گردآوری نشده‌اند؛ بلکه ارادتمندان آن حضرت در دوره‌های بعد، دست به چنین کاری زده‌اند. گرچه بسیاری از دیوانهای موجود، نام گردآورنده را با خود همراه ندارد و چنین می‌نمایاند که گردآمده امام است (و ما نیز به همین لحاظ آن را اولین متن قرار دادیم)؛ اما کنکاش و تحقیق، امری دیگر را نشان می‌دهد. آن گونه که شواهد نشان می‌دهد، گردآوری‌های انجام شده این دیوان، به شرح زیر است:

۱- اولین گردآوری را عبدالعزیز جلودی (م ۳۲۲ق) به انجام رسانده است. نجاشی در این باره می‌گوید:

له كتب قد ذكرها الناس، منها كتاب مسند أمير المؤمنين(ع)، كتاب خطبه(ع)، كتاب شعره، كتاب قضاء علي(ع)، كتاب رسائل علي(ع)، كتاب مواظبه(ع)، كتاب الدعاء عنه(ع).^۲

صاحب «الذريعة» نیز: بر این، صحه گذارده و آن را کهن‌ترین دیوان نامیده است.^۳ از این دیوان، اثری در دست نیست.

۲- دومین گردآوری را ابوالحسن علی بن احمد بن محمد فنجگردی نیشابوری (م ۵۱۲ یا ۵۱۳ق) به انجام رسانده است. نام دیوان او «تاج الأشعار» یا «سلوة الشيعة» است. در این دیوان، بنا به گفته کیدری (صاحب «أنوار العقول») دویست بیت گردآمده

۲. رجال النجاشی، ص ۱۶۷

۳. الذريعة إلى تصانيف الشيعة، ج ۱/۹، ص ۱۰۱

است. این دیوان نخستین مآخذ «أنوار العقول» کیدری بوده است.^۴

این دیوان، گرچه تاکنون به طبع نرسیده، اما نسخه‌هایی خطی از آن موجود است:

الف. نسخه ای در کتابخانه مجلس به شماره ۷۰۹۹/۴.^۵

ب. نسخه ای در کتابخانه مدرسه سپه سالار.^۶

شیخ آقا بزرگ نیز گویا نسخه سپه سالار را دیده و می گوید ۱۳۸ بیت آن ضمن

مجموعه ای در این کتابخانه موجود است.^۷

۳- دیوان امیرالمؤمنین، گردآورده یکی از اعلام، که بنا بر سخن صاحب «أنوار العقول»

از مجموعه فنجگردی بزرگتر بوده است. برخی شعرهای آن به نقل محمد بن اسحاق (م ۱۵۱ ق)

صاحب کتاب «سيرة النبی» و برخی دیگر از متون کتابها گردآمده است. این دیوان، دومین

مآخذ «أنوار العقول» است.^۸

از این دیوان، بیش از این اطلاعی در دست نیست.

۴- دیوان امیرالمؤمنین، گردآورده ابن الشجری هبة الله بن علی بن محمد (۴۵۰-

۵۴۳ ق). این دیوان، سومین مآخذ «أنوار العقول» است.^۹

۵- الحديقة الانیفة، گردآورده محمد بن حسین بن حسن بیهقی کیدری نیشابوری

(۵۴۸ ق). کیدری می گوید: این دیوان، گزیده اشعار جمع آورده فنجگردی و دیوانی

دیگر از امیرالمؤمنین (ع) در زمینه ادب و اندرز است.

صاحب «الذریعة» حدس می زند که نسخه تاریخ ۸۰۷ قمری آن را در کتابخانه خوانساری

دیده است.^{۱۰}

۴. همان، ج ۲، ص ۴۳۲ و ج ۳، ص ۲۰۵

۵. فهرست نسخه های خطی مجلس، ج ۲۵، ص ۱۰۸

۶. فهرست نسخه های خطی مدرسه سپه سالار، ج ۲، ص ۴۴۷

۷. الذریعة، ج ۱۲، ص ۲۲۳

۸. همان، ج ۲، ص ۴۳۲ و ج ۱/۹، ص ۱۰۱

۹. همان، ص ۳۱۶

۱۰. همان، ص ۴۳۲ و ج ۱/۹، ص ۱۰۱ و ج ۶، ص ۳۸۱

از این دیوان نیز نشانی به دست نیامده است.

۶- *أنوار العقول فی أشعار وصی الرسول (ص)*. این، دیوان مفصل کیدری است که شعرها را به ترتیب الفبایی قافیه‌ها گردآورده و مآخذ بسیاری از شعرها را از دیوانهای سه گانه گذشته و سایر کتب، باز گفته است.

آغاز این دیوان، «الحمد لله الذی دانت لعزته الجبابة، و تضعضعت دون عظمته الاکاسرة...» و پایان آن «هذا ما اکدی الیه کدی...» می باشد.

شیخ آقا بزرگ معتقد است یک نسخه از آن را دیده است. چنانکه بر این باور است که دیوان چاپی معروف به نام دیوان امیرالمؤمنین، در ترتیب، به «أنوار العقول» نزدیک است؛ فقط اسانید و بسیاری از شعرها را از قلم انداخته اند.^{۱۱} بر همین مطلب، دکتر امامی نیز در ترجمه «أنوار العقول» تأکید دارد.^{۱۲}

از این کتاب، نسخه‌هایی در دست است:

الف. کتابخانه ملی، ش ۴/۱۶۲۹، به خط نسخ، تاریخ کتابت: ۹۰۸ ق، ۱۳۷ برگ با ترجمه فارسی زیر نویس.^{۱۳}

ب. کتابخانه فاضل خوانساری، ش ۱۶۰، به خط نسخ، تاریخ کتابت: ۸۰۷ ق.^{۱۴}

ج. کتابخانه فیضیه، ش ۲۰۵۶، به خط نسخ، کاتب: محمد تقی بن ملا علی بن آقا محمد شهمیرزادی، تاریخ کتابت: ۱۲۳۵ ق، ۱۲۰ برگ.^{۱۵}

دکتر ابوالقاسم امامی نیز ترجمه کاملی از این دیوان را در سال ۱۳۷۳ ش، توسط

انتشارات اسوه منتشر کرده است.

این دیوان - که کاملترین دیوان چاپ شده موجود است - دارای ۵۰۶ قطعه است و به

۱۱. همان، ج ۲، ص ۴۳۱-۴۳۴

۱۲. دیوان امام علی (ع)، تصحیح و ترجمه دکتر ابوالقاسم امامی، ص ۳۲-۳۳

۱۳. فهرست کتابخانه ملی، ج ۱۰، ص ۱۹۱

۱۴. فهرست کتابخانه خوانسار، ج ۱، ص ۱۲۰

۱۵. فهرست کتابخانه فیضیه، ج ۱، ص ۲۴

ترتیب الفبای قافیه ها منظم شده است .

۷- گردآوری ملا قاسم، پسر محمدتقی خوانساری . اشعار این دیوان، از کتاب «تحفة الزائر» مجلسی نقل شده است .^{۱۶}

۸- گردآوری شیخ محمد علی مدرس خیابانی (م ۱۳۷۳ق) نویسنده «ریحانة الادب» . این دیوان، ضمن مجموعه ای با نام «دیوان المعصومین» است که جلد دوم آن (از حضرت سجاد تا حضرت صاحب) چاپ شده و جلد اول (از اشعار پیامبر تا امام حسین) به چاپ نرسیده است .

۹- دیوان الامام علی (ع)، گردآوری سید محسن امین عاملی، نویسنده «أعیان الشیعة» (م ۱۳۳۰ش) که گلچینی از اشعار امام را گردآورده و در سال ۱۳۶۶ق، در ۱۴۹ صفحه در دمشق چاپ شده است .

۱۰- دیوان الامام علی بن ابی طالب، تحقیق «مرکز البیان العلمی» قاهرة . در این کتاب، اشعار منسوب در پنج موضوع: الجهاد، حسن الخلق، الفخر بالنفس، المناجاة و الدعاء، والحث علی العمل و طلب الرزق تنظیم شده است .

مرکز تحقیقات کاپتور علوم اسلامی

دو. کتابشناسی

در این بخش، آنچه مرتبط با دیوان است و تا کنون به چاپ رسیده، در دو بخش: «متن» و «ترجمه و شرح» معرفی می گردد. گفتنی است دیوان های به طبع رسیده، همه به ترتیب الفبایی قافیه ها تنظیم شده اند؛ لیک در حجم و تعداد اشعار، تفاوت های بسیار دارند؛ از ۱۹۰ قطعه، ۳۵۵ قطعه، ۳۷۴ قطعه، ۴۵۵ تا ۵۰۶ قطعه، متفاوت اند. تنها یکی از این دیوانها برحسب موضوع تنظیم شده است که در بخش قبل نیز از آن یاد شد.

الف - متن

۱- دیوان الامام علی بن ابی طالب، جمع و ترتیب: عبدالعزیز مکرم، مؤسسة الکتب الثقافية، ۱۴۰۹هـ / ۱۹۸۸م، ۱۱۲ص، دارای ۳۵۵ قطعه شعر، همراه با پاورقی های مختصر در توضیح اشعار.

ابتدا: الناس من جهة التمثال اكفاء / ابوهم آدم والام حواء

انتهای: ولكننا اذا متنا بعثنا / و نسال بعد ذا عن كل شيء

۲- چاپ سنگی، بدون شماره گذاری و مشخصات، شرح و توضیح در حاشیه و ترتیب الفبایی.

ابتدا: الناس من جهة التمثال اكفاء

انتهای: ولا تجزع اذا ما ناب خطب / فكم لله من لطف خفی

۳- دیوان الامام علی، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۱۲ص، دارای ۳۵۵ قطعه شعر.
ابتدا و انتهای، مانند شماره یک؛ همراه با پاورقی هایی در توضیح، مانند شماره یک. در واقع، همان نسخه با حروفچینی جدید به چاپ رسیده است.

۴- دیوان امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب، شرح و قدم له: الدكتور عمر فاروق الطباع، شركة دارالارقم بن ابی الارقم، بیروت، ۲۴۰ص، دارای ۳۷۴ قطعه شعر.
ابتدا و انتهای، مانند شماره یک؛ با پاورقی های بسیار و تعیین نوع شعر.

۵- دیوان الامام علی بن ابی طالب، شرح: الدكتور يوسف فرحات، دارالكتاب العربی، بیروت، ۱۴۱۱هـ / ۱۹۹۱م، ۱۶۶ص، دارای ۱۹۰ قطعه شعر.
ابتدا و انتهای، مثل نمونه اول.

براساس دو نسخه چاپ ایران (۱۳۰۸ق) و چاپ بولاق (۱۹۰۸م) چاپ شده است.
در انتهای، شرح حال امام علی از کتاب «تاریخ الاسلام» ذهبی، ضمیمه است.
پاورقی هایی در شرح و توضیح دارد.

۶- دیوان الامام علی، تحقیق مرکز البیان العلمی، مكتبة الایمان، مصر، ۱۲۱ص، همراه با پاورقی ها.

این دیوان، اشعار را به صورت موضوعی گردآورده و در پنج موضوع تنظیم کرده است: الجهاد، حسن الخلق، الفخر بالنفس، المناجاة والدعاء والحث على العمل وطلب الرزق.

۷- دیوان امیرالمؤمنین (ع)، توضیح بعضی کلمه ها در حواشی، چاپ یمن، ۱۳۱۰ق، ۱۵۱ص، رقعی، دارای ۴۵۵ قطعه شعر.

ابتدا: الناس من جهة التمثال ...

انتهای: وکم لله من لطف خفی ...

۸- دیوان امیرالمؤمنین، چاپ سنگی، یمن، ۱۳۰۰ق، ۱۴۴ص. ۱۷

۹- دیوان امیرالمؤمنین (ع)، چاپ سنگی، مصر، ۷۶ص. ۱۸

۱۰- دیوان امیرالمؤمنین، المطبعة العلمية، القاهرة، ۱۳۱۱ق.

۱۱- دیوان امیرالمؤمنین، کاتب: علی بن محمد حسن، ناشر: مشهدی محمد، چاپ کارخانه حاج عباسعلی، ۱۳۸ص.

۱۲- دیوان امیرالمؤمنین، بانی چاپ: حاج محمد رضا حسینی، ۱۲۷۷ق، ۱۴۰ص.

۱۳- دیوان امیرالمؤمنین (ع)، کاتب: ابوالقاسم گلپایگانی، بانی چاپ: ملارضا و محمدعلی (پسران علی اکبر خوانساری)، ۱۳۹ص.

ب. ترجمه و شرح

۱- دیوان امیرالمؤمنین، سراینده: عبدالحسین اشعری قمی، مقدمه: مصطفی زمانی، انتشارات پیام اسلام، قم، ۱۳۶۹ش، ۱۷۶ص، فارسی.

هر یک از اشعار عربی، به دو بیت شعر فارسی درآمده است.

۲- دیوان امام علی، تألیف: قطب الدین ابوالحسن محمد بن الحسین بن الحسن بیهقی نیشابوری کیدری (قرن ششم)، تصحیح و ترجمه و مقدمه و اضافات: دکتر ابوالقاسم امامی، انتشارات اسوه، تهران، ۱۳۷۳ش، ۷۲۰ص، ۵۰۶قطعه.

ابتدا: الناس من جهة التمثال اكفاء ...

انتها: وبالاطهار اهل الذكر حقاً / سلالة أحمد ولد الوصي

۳- دیوان امیرالمؤمنین امام علی (ع)، ترجمه: مصطفی زمانی، انتشارات پیام اسلام، قم، ۱۳۶۲ ش، ۵۰۹ ص.

ابتدا: الناس من جهة التمثال ...

انتها: ولا تجزع اذا ما ناب خطب ...

۴- دیوان حضرت علی (ع)، ترجمه: محمد جواد نجفی، کتابفروشی ادبیه، تهران، سال ترجمه: ۱۳۸۴ ش، ۱۲۷ ص، رقعی.

به همراه متن عربی در ۱۲۷ صفحه که در سال ۱۳۱۹ ق، به طبع رسیده است.

ابتدا: الناس من جهة التمثال ...

انتها: وکم لله من لطف خفی ...

۵- دیوان امیرالمؤمنین با ترجمه به زبان لاتین از خاورشناس کوی پرس (Q. Kuypers)، لیدن، ۱۷۴۵ م، ۱۹۵ ص. ۱۹

۶- دیوان امیرالمؤمنین (ع)، چاپ سنگی با شرح فارسی، ۱۲۸۴ ق. ۲۰

۷- دیوان امیرالمؤمنین (ع) موسوم به دیوان سیدنا علی (ع)، با شرح ترکی واژه ها، بولاق، ۱۲۵۱ ق، ۷۲ ص.

سه. نسخه شناسی

در این بخش، نسخه های خطی موجود از متن دیوان، یا ترجمه و شرح و یا تلخیص آن، معرفی می گردد.

الف. متن

- ۱- سلوة الشیعة، ابوالحسن فنجگردی نیشابوری (م ۵۱۲ یا ۵۱۳ ق): کتابخانه مجلس، ش ۷۰۱۹/۴ (فهرست، ج ۲۵، ص ۱۰۸)؛ کتابخانه مدرسه سپه سالار (فهرست، ج ۲، ص ۴۴۷).
- ۲- انوار العقول، محمد بن حسین بیهقی کیدری (م ۵۴۸ ق): کتابخانه ملی، ش ۱۶۲۹/۴، خط نسخ، ۹۰۸ ق، ۱۳۷ برگ، با ترجمه فارسی زیرنویس (فهرست، ج ۱۰، ص ۱۹۱)؛ کتابخانه فاضل خوانساری، ش ۱۶۰، نسخ، ۸۰۷ ق (فهرست، ج ۱، ص ۱۲۰)؛ کتابخانه فیضیه، ش ۲۰۵۶، نسخ، محمد تقی بن ملا علی بن آقا محمد شهمیرزادی، ۱۲۳۵ ق، ۱۲۰ برگ (فهرست، ج ۱، ص ۲۴).
- ۳- دیوان اشعار امیرالمؤمنین (ع): کتابخانه سلطنتی، ش ۱۷۷۴، نستعلیق، ۲۴۷ ص، ۱۲ سطر (فهرست دینی، ص ۵۴۶).
- ۴- دیوان امیرالمؤمنین با ترجمه فارسی: سلطنتی، ش ۵۱۴، نستعلیق، ناقص الآخر، ۱۵۱ ص، ۱۲ سطر (فهرست دینی، ص ۵۴۸).
- ۵- دیوان امیرالمؤمنین: سلطنتی، ش ۱۷۶۴، نسخ، ۹۰۹ ق، ۲۲۶ ص، ۱۱ سطر (فهرست دینی، ص ۵۴۲).
- ۶- دیوان امیرالمؤمنین (ع) با ترجمه فارسی: سلطنتی، ش ۱۷۴۴، نسخ و نستعلیق، علی بن محمد شوشتری، ۱۰۳۰ ق، ۲۳۸ صفحه، ۹ سطر (فهرست دینی، ص ۴۴۵)؛ آغاز: الحمد لله الذی دانت لعزته الجبابة.
- ۷- دیوان امیرالمؤمنین (ع) با ذکر راویان و ناقلان اشعار: سلطنتی، ش ۱۷۳۷، نسخ، ۲۱۰ ص، ۱۲ سطر (فهرست دینی، ص ۵۵۲)؛ آغاز: الحمد لله الذی دانت لعزته الجبابة.

۸- دیوان امیرالمؤمنین :

کتابخانه مرعشی، ش ۱۶۷۳، نسخ و نستعلیق، ابوالقاسم بن حسینعلی شریف قزوینی، بی تا (فهرست، ج ۲۶، ص ۱۷۰).

۹- دیوان امیرالمؤمنین :

مرعشی، ش ۱۶۷۳/۲، تا حرف لام، نستعلیق، ابوالقاسم بن محمد تقی، شعبان ۱۲۶۴ ق، ۱۴۴ برگ (فهرست، ج ۵، ص ۷۰).

۱۰- دیوان امیرالمؤمنین (ع) :

مرعشی، عکس، ش ۳۴۱، کامل، نستعلیق، ۱۱۲ برگ (فهرست، ج ۱، ص ۳۰۲).

۱۱- دیوان امیرالمؤمنین (ع) :

کتابخانه مسجد اعظم قم، ش ۲۴۲۴/۴، بی کا، بی تا، خشتی (فهرست، ص ۵۵۷).

۱۲- دیوان امیرالمؤمنین (ع) :

مسجد اعظم، ش ۱۳۴۱، بی کا، به ضمیمه قصیده بُرده یا ترجمه قصیده فرزددق، ۱۲۵۹ ق، خشتی (فهرست، ص ۱۸۳).

۱۳- دیوان امیرالمؤمنین (ع) با ترجمه فارسی :

مسجد اعظم، ش ۳۱۷۱، بی کا، ۱۲۲۶ ق، وزیری (فهرست، ص ۱۸۳).

۱۴- دیوان امیرالمؤمنین (ع) :

مسجد اعظم، ش ۱۸۶۳، بی کا، ۱۲۵۴ ق، خشتی (فهرست، ص ۱۸۳).

۱۵- دیوان امیرالمؤمنین (ع) :

مسجد اعظم، ش ۶۵۴/۱، بی کا، بی تا، رقعی (فهرست، ص ۴۶۶).

۱۶- دیوان امیرالمؤمنین (ع) :

مسجد اعظم، ش ۲۷۹۷/۱، ناقص، بی کا، بی تا، رقعی. (فهرست، ص ۵۸۸).

۱۷- دیوان منسوب به حضرت علی (ع) :

کتابخانه حرم حضرت معصومه، ش ۶۹۰/۲، نسخ، بی کا، قرن ۱۳، ۳۶ برگ (فهرست، ج ۲، ص ۳۳۱).

۱۸- دیوان امیر مؤمنان (ع) :

کتابخانه طبسی حائری، ش ۱۴۰ (مجله نور علم، ش ۱۴، ص ۱۰۵).

۱۹- دیوان امیر المؤمنین (ع) :

کتابخانه گلپایگانی، ش ۹۷/۲۴، بی کا، ۱۲۵۵ ق، ۵۴ برگ.

۲۰- دیوان امیر المؤمنین (ع) :

کتابخانه گلپایگانی، ش ۲۳۹۷/۷، بی کا، سده ۱۱ (فهرست، ج ۳، ص ۲۴۵).

۲۱- دیوان امیر المؤمنین (ع) :

گلپایگانی، ش ۲۷۲، بی کا، بی تا، ش ۴۵۷ و ۷۲۹ و ۷۳۳ (مجله نور علم، ش ۵۲-۵۳، ص ۲۷۷).

۲۲- دیوان امیر المؤمنین (ع) :

گلپایگانی، ش ۹۴/۳۶، علی اصغر، ۱۲۸۰ ق، ۵۷ برگ.

۲۳- دیوان امیر المؤمنین (ع) :

گلپایگانی، ش ۱۰۰/۳۳، رضاقلی، ۱۲۴۱ ق، ۳۶ برگ.

۲۴- دیوان امیر المؤمنین (ع) :

گلپایگانی، ش ۸۸/۱۵، عبدالله طائی، ۱۲۵۲ ق، شش برگ.

۲۵- دیوان امیر المؤمنین (ع) :

گلپایگانی، ش ۷۴۴/۳ = ۹۷/۲۴، بی کا، ۱۲۵۵ ق (فهرست، ج ۳، ص ۳۷).

۲۶- دیوان امیر المؤمنین (ع) :

گلپایگانی، ش ۵۶۹/۲۰ = ۸۱-۸۲، محمد ساوجی، ۱۲۶۴ ق (فهرست، ج ۲، ص ۷۷).

۲۷- دیوان امیر المؤمنین (ع) :

گلپایگانی، ش ۱۵۹/۳۶، بی کا، ۱۲ ق، ۷۵ برگ.

ب. ترجمه و شرح

۱- شرح فارسی دیوان امام علی :

کتابخانه دانشگاه تهران، ش ۴۴۱۱، کامل، ۷۱ برگ، سده ۱۲ (فهرست، ج ۱۳، ص ۳۳۷۶).

۲- شرح دیوان امام علی به نظم و نثر فارسی :

دانشگاه تهران، ش ۴۲۵۱، کامل، سده ۱۴، ۸۴ برگ (فهرست، ج ۱۳، ص ۳۲۲۲).

۳- ترجمه دیوان امیرالمؤمنین به نظم، سروده شوقی بغدادی (قرن ۹) :

الذریعة، ج ۹، ص ۵۴۹؛

فهرست نسخه های خطی فارسی منزوی، ج ۴/۲۷۲۲؛

مجلس، شماره ۷۱۰۶ (فهرست مجلس، ج ۲۵، ص ۱۶۸)؛

کلیپاگانی، ۱۴۷/۱۸، بی کا، ۱۲۷۹ ق، ۶۷ برگ، فارسی (فهرست، ج ۱، ص ۹۸).

۴- نظم الجواهر یا شرح دیوان امام علی، از ابراهیم امینی، فارسی :

دانشگاه تهران، ش ۲۴۵۷ (فهرست ج ۹، ص ۱۱۹۵).

۵- ترجمه منظوم دیوان امام علی (ع)، میر تقی الدین محمد کاشانی، ترجمه منظوم

صد بیت :

مجلس، شماره ۱۴۰۹۸ (فهرست، ج ۳۸، ص ۱۲۷).

۶- شرح دیوان امام علی، از حسین بن اسماعیل حسینی :

مجلس، شماره ۱۱۱۴ (فهرست، ج ۳، ص ۳۶) و مجلس، مجموعه طباطبایی،

ش ۲۰۶/۱۰؛

کتابخانه لاجوردی قم، نستعلیق، شیخ محمد، ۲۷ رجب ۱۰۸۹ ق، فارسی (آشنایی

با چند نسخه خطی، ص ۱۱۵).

۷- ترجمه منظوم دیوان امام علی (ع)، ناظم ناشناس :

مجلس، ش ۲۱۹۸، ص ۴۹۲ (فهرست، ج ۶، ص ۱۶۰).

۸- شرح دیوان امیرالمؤمنین، میر حسین بن معین الدین میدی :

مرعشی، ش ۸۶۵۴، نسخ زیبا، بی کا، ۱۱، ۴۱۰ برگ، فارسی (فهرست ج ۲۲، ص ۲۱۱)؛

کلیپاگانی، ش ۳۴/۸۶، بی کا، ۱۰۴۷ ق، ۲۱۰ برگ، فارسی؛

مرعشی، ش ۹۴۱۱/۱، آغاز افتاده، نسخ، احمد بابا، صفر ۹۸۷، فارسی (فهرست،

ج ۲۴، ص ۱۸۴)؛

گلپایگانی، ش ۱۵۱/۲۵، بی کا، ق ۱۲، ۴۳۸ برگ، فارسی؛

مرعشی، ش ۷۴۱۷، کامل، نسخ و ابیات متن به خط ثلث، محمد مظفر بن محمد حکیم، شنبه، پانزدهم شوال ۱۰۸۰ ق، ۱۷۱ برگ، فارسی (فهرست، ج ۱۹، ص ۲۳۱)؛
گلپایگانی، ش ۵/۲۶، بی کا، ق ۱۱، ۳۹۹ برگ، عربی؛

مرعشی، ش ۹۳۵۰، کامل، نستعلیق، احمد بن محمد الجاحظ الکاتب، نیمه ربیع الثانی ۹۱۸ ق، ۲۸۹ برگ، فارسی (فهرست، ج ۲۴، ص ۱۴۳)؛
مرعشی، ش ۲۱۶، فاقد خطبه کتاب و فاتحه های آغاز، نستعلیق و ابیات اصل نسخ، بی کا، سده سیزدهم، ۱۷۶ برگ، فارسی (فهرست، ج ۱۶، ص ۱۶)؛

مرعشی، ش ۳۹۹۷، کامل، نستعلیق زیبا، عبارتهای عربی به نسخ، رمضان ۱۰۵۴ ق، ۲۶۴ برگ، فارسی (فهرست، ج ۱۰، ص ۳۷۲)؛
مرعشی، ش ۹۶۰۲-۹۶۰۳، دو جلد، یک نسخه است که در دو بخش جلد شده، نستعلیق، بی کا، سده دهم، ۴۱۴ برگ، فارسی (فهرست، ج ۲۵، ص ۴)؛
گلپایگانی، ش ۱/۱۷۷، بی کا، ق ۱۰، ۵۴ برگ، عربی؛

مسجد اعظم، ش ۲۰۰۰، بی کا، سده ۱۱، وزیر، فارسی (فهرست، ص ۵۳۴)؛
مرعشی، ش ۹۴۹۹، هفت فاتحه در مقدمه آمده، نستعلیق زیبا، احمد، ۱۰۳۵ ق، ۱۲۷ برگ، فارسی (فهرست، ۴۲، ص ۲۵۴)؛

مرعشی، ش ۹۰۳۶، نسخ، محمود بن محمد بن امیر قلعلی سبزواری، ذی القعدة ۹۵۲ ق، ۴۰۲ برگ، فارسی (فهرست، ج ۲۳، ص ۱۹۳)؛

کتابخانه رضوی قم، عربی (آشنایی با چند نسخه خطی، ص ۶۲)؛

گلپایگانی، ش ۱۹۰۰، بی تا، خشتی، فارسی (فهرست، ج ۳، ص ۱۰۱)؛
مرعشی، ش ۵۴۳۱، کامل، بی کا، بی نا، نسخ، ۲۳۶ برگ، فارسی (فهرست، ج ۱۴، ص ۲۱۵).

۹- الفواتح السبعة، مقدمه شرح دیوان امیرالمؤمنین، میدی:

مسجد اعظم، ش ۲۳۳۶، بی کا، سنه ۹۰۹ ق، ۶۳ برگ، خشتی، فارسی (فهرست، ص ۳۸۴).

۱۰- ترجمه اشعار امیرالمؤمنین، محمد حافظ رضوی مشهدی:

گلیایگانی، ش ۲۱/۱۵۷، محمد باقر اصفهانی، ق ۱۳، ۳۷ برگ (فهرست، ج ۲، ص ۲۹).

۱۱- ترجمه قصائد امیرالمؤمنین (ع)، محمد صالح بن احمد:

گلیایگانی، ش ۱/۱۶۵، محمد امین، ۱۰۷۵ ق، ۵۲ برگ، فارسی-عربی.

۱۲- شرح دیوان امیرالمؤمنین (ع) سعد الدین سلیمان، مجید مستقیم زاده:

حجتیه، ش ۵۱۵، نسخ، ۱۲۷۸ ق، رحلی ۲۲۰ برگ، ترکی (فهرست، ص ۹۸).

۱۳- شرح و ترجمه دیوان امیرالمؤمنین (ع) محمد علی ملقب به مداح:

فیضیه، ش ۶۳۴، نستعلیق، بهاء الدین محمد بن ابی محمد، ۲۳۷ برگ، فارسی (فهرست، ج ۲، ص ۷۵).

۱۴- شرح دیوان امیرالمؤمنین (ع)، شارح ناشناس:

مرعشی، ش ۸۵۷۷، نسخ، بی کا، ۷ ربیع الثانی، ۱۰۵۷ ق، ۱۲۸ برگ، فارسی (فهرست، ج ۲۲، ص ۱۵۳).

۱۵- دیوان امیرالمؤمنین با ترجمه فارسی، شارح ناشناس:

سپه سالار، ش ۷۱۱۴، نسخ، سده ۱۲، ۸۱ برگ (فهرست، ج ۶، ص ۵۱۶).

ج. منتخب

۱- منتخب دیوان امیرالمؤمنین (ع)، محمود مرندي:

گلیایگانی، ش ۱۴/۱۱۷، محمد مرندي، ۱۲۳۸ ق، ۱۸ برگ، عربی.

چهار. ارزیابی

تا اینجا گزارشی از گردآوری های انجام شده و دیوانهای چاپ شده موجود ارائه گشت. چنانکه به دست آمد، آنچه اینک در دست است، حاوی اسناد و مدارك نیست تا از آن طریق مورد نقادی و ارزیابی قرار گیرد.

بی شک، شعر معصوم (مانند گفتار و کردار او) زمانی ارزشمند است که درستی انتساب و صدورش معلوم گردد. دسترس به اسناد و مدارک، راه را بر چنین سنجش‌هایی آسان می‌گرداند؛ چنانکه حذف آن، امر ارزیابی را دشوارتر می‌سازد. از این رو، نسبت به اشعار موجود، داوری‌های متفاوتی شده است که در اینجا به برخی اشاره می‌کنیم:

۱. استاد حسن زاده آملی در قضاوتی گفته اند:

این جانب، اکثر اشعار دیوان، منسوب به امیر(ع) را از دیگران یافته است و همه را با ذکر مأخذ و مصادر، در «تکلمة منهاج البراعة» (ج ۱، ص ۳۰۶-۳۱۵) آورده است.

بسیاری از اشعار دیوان بیان روایات مروی از آن جناب است که دیگران به نظم درآورده‌اند و چون مضمون آنها از امیر(ع) است، اشعار را به آن حضرت نسبت داده‌اند، مثل ابیات «یا حار همدان من یمت یرنی ...» که سید حمیری، قول امیر(ع) به حارث همدانی را به نظم آورده است و اصل خبر را شیخ مفید در مجلس اول «امالی» خود نقل کرده است و پس از نقل خبر گفته: «قال جمیل بن صالح و آنشدنی ابو هاشم السید الحمیری ...».

و از آن جمله است اشعار بسیاری در دیوان که نصایح امام به فرزندانش امام حسن(ع) و امام حسین(ع) است که وصایای آن جناب را به سبطین، به نظم درآوردند و از این روی، اشعار به خود آن حضرت انتساب داده شد. علاوه اینکه سبک اشعار از حیث بلاغت و فصاحت، نسبت به دیگر کلمات امیر(ع) چون خطب و رسائل و حکم و نهج و غیر آن، بسیار متفاوت است و مست به نظر می‌آید. ظاهراً باید گفت رجزهایی که از آن حضرت نقل شده است، اسناد آنها به آن جناب، خالی از قوت نیست که سیرت ابطال عرب در میدان مبارزه این بود.

بسیاری از اشعار «علی بن ابی طالب قیروانی» نیز به آن جناب نسبت داده شده که اشتراك در اسم، موجب این اشتباه شده است.

۲. استاد سید جلال الدین آشتیانی می گوید :

این ابیات (دوائک فیک ...) از علی بن ابی طالب قیروانی است و تشابه اسمی باعث آن گشته است که بسیاری از محققان در نحوه انتساب این ابیات و نظائر آن، بر سبیل خطا گام نهاده اند و گاهی نیز بدون تشابه در نام؛ مثلاً مناجات منظوم ناصر خسرو قبادیانی را (که مذکور در مفاتیح الجنان حاج شیخ عباس قمی است) از آن حضرت وصی (ع) دانسته اند و حال آنکه: کلام علی، کلام علی^{۲۱}.

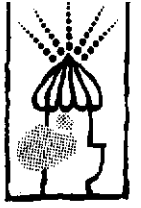
۳. در مقدمه «دیوان الامام علی (ع)» که توسط مکتبه الایمان در قاهره به چاپ رسیده، ده ایراد بر انتساب این دیوان به امام علی وارد شده است :

هذه المقطوعات والابیات المتناثرة التي بين أيدينا هي ما ينسب للإمام علي -كرم الله وجهه- من الشعر، وأول سؤال يخطر علي أذهاننا: هل لابد وأن يكون الإمام علي شاعراً؟ بالطبع لا؛ فمكائنه في الإسلام لا تحتاج إلي نسبة شيء إليه يرتفع بها في العيون و ترسخ مكانته في القلوب.

ولنا على هذه الابيات ملاحظات نوجزها فيما يلي :

أولاً: تتناثر في الديوان الابيات المفردة علي بحر الرجز وهي اقرب عند العرب قديماً من لغة الحوار العادي - أو كما نقول بالتعبير المعاصر لغة رجل الشارع - أكثر من قربها من الشعر لأنها لا يقصد بها قول الشعر، فالشعر فن راقٍ معقد يحتاج إلى موهبة وملكة وتفرغ له من أجل التجويد والإتيان بالصور الفنية الجديدة الخلاصة.

ثانياً: تكثر في الديوان ابیات المدح للقبائل وهذا بعيد كل البعد عن خلق الإمام من ناحية وبعيد عنه كشاعر - إن أراد لنفسه أن يكون شاعراً - من ناحية أخرى، فإن علياً إن أراد أن يقول شعراً فسيضمه بلا شك معاني دينية و روحية سامية.

ويلاحظ ان لقبيلة همدان حظ وافر من هذه المدائح واني لارى انها قيلت علي السنة تلك القبائل وهذه البطون والاقوام، ثم نسبت إلى الامام لجلب الفخر لانفسهم بان الإمام مدحهم .

ثالثاً: الصور الفنية والمحسنات البديعية نادرة جداً تقترب من حد العدم و هو ما لا يليق ببلاغة الإمام وفصاحته المعروفة .

رابعاً: تنتش في بعض أبيات الديوان روح الفخر الشخصي و تعديد الامجاد و خاصة قتله لعمر بن عبدود، وليس ذلك من اخلاق الإمام ولم نعرفه عن أحد من الصحابة .

خامساً: كثرة المساجلات الشعرية، ولا اقول نقائض - بين الإمام وعمر و معاوية - وكأنهم جميعا كانوا مشغولين بالشعر فلا يتخاطبون إلا به وقد كانت قضيتهم غير ذلك تماماً .

سادساً: في الديوان أبيات تنسب للإمام قالها لرجل وهو ميت في المنام وأبيات تنسب إلي فاطمة الزهراء !

سابعاً: كثير من المواقف التي قال فيها الإمام الابيات مفتعلة ولا يحسن، بل لا يتناسب فيها قول شعر خاصة من رجل ليس محترفا للشعر اصلاً كبشار أو المتنبى مثلاً، و يستطيع القارئ الكريم أن يلحظ ذلك من السطور التي نقدم بها الابيات .

ثامناً: في الديوان أبيات تدم النساء ذماً لاعمى له، فهل كان علي عدوا للمرأة؟ ام لم يكن يعلم ان الرجل والمرأة سواء في تكاليف الشريعة إلا ما كان من فرق طبيعي بينهما؟

ثم بعد ذلك نجد مدحا للسيدة خديجة والسيدة فاطمة إذن فالإمام يعرف ان من النساء من لها مكانة ومنزلة عظيمة عند الله ومنهن من بشرها الله بالجنة كالسيدة خديجة، ثم بعد ذلك نسال إذا كان الإمام علي يقول في المرأة ما يقول وهو زوج فاطمة وحماته خديجة، فماذا نقول نحن في المرأة؟

تاسعاً: الابيات في الديوان فقيرة فنياً وتبدو لرجل يحاول ان يكون شاعراً وحكيماً

في ذات الوقت فجاء الشعر مشوها والحكمة أشد تشوها وافتقدنا الروح في الشعر والعقل والخصافة في الحكمة.

عاشراً: في الايات أخطاء عروبة و موسيقية واستخدام للضرورات الموسيقية وقلق في بعض الكلمات التي لم تجلب إلا للقفية.^{۲۲}

۴. ابن هشام پس از نقل این ابیاتی که در دیوان منسوب موجود است، می گوید: قالها رجل من المسلمين غير على بن أبي طالب، حينما ذكر لي بعض أهل العلم بالشعر ولم أر أحدا منهم يعرفها لعلی (ع).^{۲۳}

۵. مرحوم سید علی خان در شرح صحیفه سجادیه، شعر «أترعم أنك جرم صغير...» را که در دیوان منسوب موجود است، به عنوان «قبل» نقل کرده است.^{۲۴}

البته ملا صالح خلخالی^{۲۵} و حکیم عباس دارابی^{۲۶} در شرح قصیده میر فندرسکی، همین اشعار را به عنوان «قال أمير المؤمنين» نقل کرده اند.

۶. استاد محمد باقر محمودی که جلد دوازدهم از «نهج السعادة» را به اشعار حضرت اختصاص داده و اسناد و مدارک آن را گردآورده است (و به زودی به چاپ خواهد رسید)، می گوید:

اشعاری که سروده و ابداع خود حضرت باشند، در نهایت قلت اند. بنده تلاشم در این کتاب، آن بوده که همه اشعاری را که از آن حضرت شنیده شده - چه اشعار خودشان و چه اشعاری که ایشان به آنها تمثّل کرده اند -، همه را یاد کنم و اسناد و مصادر آنها را بیاورم. إن شاء الله وقتی این کتاب به دست اهل فن برسد، مقداری از مشکلات ابیات منسوب به حضرت، حل می شود و دیگر خیلی از

۲۲. دیوان الامام علی، ص ۳-۴

۲۳. سیره ابن هشام، دار احیاء التراث، ج ۳، ص ۲۱۸

۲۴. ریاض السالکین، ج ۷، ص ۲۱۹

۲۵. تحفة المراد، ص ۱۹۶

۲۶. همان، ص ۱۴۶

نظم‌ها روشن می‌شود که آیا انشای خود حضرت است، یا به عنوان مثال و شاهد در سخنان خود آورده‌اند.

برخی از ابیات را حضرت برای تفهیم مطلب به مستمع، از دیگران نقل کرده‌اند که یا نام شاعر در کلام ایشان هست، و یا راوی به مشهور بودن آن بیت (از شاعر اصلی) اشاره می‌کند، و یا ما مصدر آن را از متون و دواوین کهن قرون متقدم، پیدا کرده‌ایم و نشان داده‌ایم. در کنار اینها، ابیاتی هم هست که از خود حضرت است. در گذشته، بعضی همه این اشعار را در هم آمیخته‌اند و به حضرت نسبت داده‌اند.^{۲۷}

۷. علامه مجلسی، کتاب «دیوان» را در ردیف مصادر «بحارالانوار» ذکر می‌کند^{۲۸} و در ارزیابی آن می‌نویسد:

و کتاب الدیوان انتسابه الیه - صلوات الله علیه - مشهور، و کثیر من الاشعار المذكورة فيها مروية فی سائر الكتب، و یشكل الحكم بصحة جميعها و یستفاد من معالم این شهر آشوب انه تألیف علی بن أحمد الأديب النیسابوری من علمائنا والنجاشی عدّ من كتب عبدالعزيز بن یحیی الجلودی، کتاب «شعر علی (ع)».^{۲۹}

۸. برخی از صاحب نظران معتقدند که این دیوان، بسان کتب اندرز و موعظه، نیاز به مدرک ندارد؛ چرا که مبنای فتوای مراجع نیست:

اگر چه دیوان امام علی (ع) - همانند نهج البلاغه و سایر کتابهای اندرز و موعظه - نیاز به مدرک ندارد (چون مرجعی نمی‌خواهد روی مطالب آن فتوا بدهد)؛ اما جمع آوری مدرک برای اشعار، مطلب را مطمئن تر و محکم تر می‌گرداند.^{۳۰}

۲۷. فصلنامه علوم حدیث، ش ۴، ص ۱۵۱

۲۸. بحارالانوار، ج ۱، ص ۲۲

۲۹. همان، ص ۴۲

۳۰. ترجمه دیوان امام علی، مصطفی زمانی، ص ۱۸

۹. دکتر ابوالقاسم امامی در مقدمه ترجمه «انوار العقول»، تحلیلی جامع و ارزیابی بی

سنجیده از این دیوانها ارائه می کند و می گوید:

به هر روی، این درست است که حضرت شعر می سروده و خود سخنور و سخن سنج و نقاد شعر بوده است. اوج سخن در نهج البلاغه و نیز داوری امام درباره برتری شعر امرؤ القیس، شاعر نامدار جاهلی (رک. نهج البلاغه، شهیدی، کلمات قصار: ۴۵۵؛ فیض الاسلام، حکمت ۴۴۷)، خود بر این سخن گواه است؛ لیک، شعر و شاعری با همه نقش رسانه ای و اهمیتی که در پیکارهای آغاز اسلام داشته و با آن که پیامبر گرامی اسلام، شعر نیکو را می ستوده و برخی سرایندگان را نواخته است، باز، این گونه از سخن، بویژه در هنگامه نزول قرآن کریم و درخشش آیه های آسمانی، رنگ جاهلی اش را باخته بوده و در پایه ای از ارزش نبوده است که انگیزه امام در سرودن شاعرانه باشد، به گونه ای که شعر او همانند نثرش در نهج البلاغه، چنان و چندان باشد که حضرت را در شمار سرایندگان رسمی تاریخ ادب تازی درآورد؛ و گرنه، سید رضی، صاحب آن دیوان و آن پایه در ادب تازی، گردآورنده نهج البلاغه و نویسنده خصائص امام و برافرازننده پرچم سخنوری امام در آوردگاه سخن سنجان قرن چهارم، چنان که نثر امام را گرد کرده، به تدوین دیوانی از او نیز همتی می گماشته یا از آن سخنی می گفته است. با این همه، وی در نهج البلاغه و نیز در اثر دیگرش (خصائص امیرالمؤمنین)، قطعه هایی از شعر علی (ع) را روایت کرده است. این نکته و نیز سخنانی مانند سخن سعید بن مسیب نشان می دهد که حضرت به هر حال با سرودن شعر، بیگانه نبوده اند و که گاه، به مناسبت هایی، فزون بر رجزهای میدان جنگ، چامه هایی سروده اند که مایه اصلی تدوین دیوانی از امام شده است.

باری، شعر این دیوان، با توجه به پایگاه روایانش، و با توجه به ساختارها و معانی و انگیزه های شعری، بر چندگونه است: [۱] گونه ای که به قطع از

سروده های امام است، مانند رجزها و سروده هایی که در منابع معتبر به تواتر و تکرار از حضرت دانسته می شود؛ [۲] گونه ای که از شاعران دیگر است و حضرت در ضمن سخن، بدانها تمثّل جسته است؛ [۳] گونه ای که در آن، لفظ از دیگران و معنا از امام (ع) است؛ بدین معنا که سرایندگان، سخنان نغز امام را به رشته نظم کشیده اند (که در این صورت برابری و هم عیاری نظم شاعران را با کلام امام، چشم نمی توان داشت)؛ [۴] گونه ای که شرح منظوم واقعه یا گزارشی است که در احوال حضرت آورده اند؛ [۵] گونه ای که دوستان امام به زبان حالی از حالات او سروده اند؛ [۶] رجزی که از هماوران امام در جنگهاست که امام رجزی در پاسخشان سروده، و رجز حریف و پاسخ امام، هر دو در دیوان آمده است. ۳۱

.

اینک به نظر می رسد بر محققان و حدیث پژوهان است که:

الف. نسخه های کهن دیوانهای فنجگردی و کیدری را که بدان اشارت رفت، تصحیح و احیا کنند. مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

ب. مصادر و مدارك تمامی اشعار، استخراج و تدوین شود؛ کاری که استاد محمودی نیز بدان همت ورزیده اند.

ج. روایاتی که مضامین آن ها در قالب این اشعار آمده، گردآوری شوند. پس از آن، داوری و تحلیلی سنجیده نسبت به اشعار منسوب ارائه گردد.